

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

132:2 • 2012

Privilegierade eller kringkurna?

Hantverkaränkor i Linköping och Norrköping 1750–1800

DAG LINDSTRÖM *Uppsala universitet*

Det kan icke vara lovliga ämbetet obekant den flit och trohet som min käre son Magnus Frisk nu på 3:e året visat mig genom verkstadens förestående allt sedan min salige mans dödliga frånfälle och ty medelst uppehållit mig med de andra sina kära syskon som annars uti så svåra tider sett oss för ögon stående en oundviklig undergång. Således finner jag min skyldighet till en så kär son för dess beskedlighet att överlämna min verkstad. Men till det lovliga ämbetets ömma och rättfärdiga beprövande, om icke lovliga ämbetet täcktes bifalla denna min kära son Magnus Frisk att få tillträda mästars rätt och frihet efter mig som nu på ålderdoms dagar ej mäktat med främmande folk min verkstad bestrida.

Så skriver Catharina Frisk i ett brev till skräddarämbetet i Linköping den 14 juni 1757. Brevet avslutas med orden ”en bedrövad änka”.¹ Exemplet belyser några av de handlingsmöjligheter som stod öppna för skråväsendets änkor. De hade rätt att behålla makens näring, förutsatt att de inte gifte om sig och de hade även vissa möjligheter att överföra sina rättigheter till en ny make eller till en son. Samtidigt tydliggör detta exempel också hur begränsade kvinnors handlingsmöjligheter vanligtvis var inom de skråorganiserade näringarna.

Catharina förfogade över en skräddarverkstad och det råder ingen tvekan om att hon betraktade den som sin egen. Det var denna ”min verkstad” som hon nu ville överlåta på sonen Magnus. Hon identifierar

1. Skräddarämbetet i Linköping, Handlingar 1668–1798, Handskriftssamlingen (E 59 e), Stiftsbiblioteket i Linköping.

Professor Dag Lindström, f 1960, disputerade 1991 på avhandlingen *Skrå, stad och stat: Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622*. Han deltar för närvarande i det av Knut och Alice Wallenbergs stiftelse finansierade projektet ”Genus och arbete i det tidigmoderna Sverige”, som leds av professor Maria Ågren. Samtidigt arbetar han även med det av Riksbankens Jubileumsfond finansierade projektet ”Ensamma män i en övergångstid. Den ogifte mannen i det svenska samhället 1750–1870”.

E-post: dag.lindstrom@hist.uu.se

sig också som bärare av specifika rättigheter; rättigheter som hon ville överföra till sin son. Catharina anholder i brevet om att hennes son skulle "få tilltråda mästars rätt och frihet efter mig". Det är oklart i vilken utsträckning Catharina själv utövade skräddaryrket. I brevet säger hon att sonen varit den som förestått verkstaden sedan makens bortgång. Hon antyder också att ett alternativ kunde ha varit att driva verkstaden med hjälp av anställda, men att hon på grund av sin ålder inte mäktade med detta. Därför ville hon alltså överlåta både verkstad, rättigheter och friheter på sin son.

Exemplet väcker många frågor. Vilka handlingsmöjligheter hade egentligen en mästaränka? Hur vanligt var det att änkor behöll verkstaden och drev den i egen regi under någon längre tid? I vilken utsträckning anlätade änkor anställd arbetskraft?

Änkors rättigheter under tidigmodern tid

Det är relativt välkänt att skråhantverkets änkor hade speciella rättigheter. Deras ställning var emellertid långt ifrån unik. Änkor efter borgerskapets köpmän och handlande hade också möjlighet att behålla rörelsen och även inom jordbruket var det vanligt att änkor på motsvarande sätt tog över ansvaret för gården.² Ett annat välkänt fenomen är den så kallade änkekonserveringen inom prästeståndet, vilket innebar att efterträdaren gifte sig antingen med änkan eller med en dotter till företrädaren. Mindre bekant är möjligen att likartade rättigheter även gällde för andra ämbeten.³ Etnologen Britta Lundgren har konstaterat att knappt 8 procent av postmästartjänsterna i Sverige under åren 1637–1722 upprätthölls av änkor.⁴ Ida Bull har visat att änkor efter lägre ämbetsmän i Norge under 1600- och 1700-talen, trots att det egentligen inte var formellt korrekt, kunde behålla makens ämbete och även överföra det

2. Martin Wottle, *Det lilla ägandet: korporativ formering och sociala relationer inom Stockholms minuthandel 1720–1810* (Stockholm 2000) s. 189–194; Magnus Perlestam, "Ogifta Kristin brukar – har intet folck sig till hielp. Änkor, hustrur och pigor som gårdsförvaltare", i Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal: kvinnor i stormaktstidens Sverige* (Stockholm 1997) s. 127–146; Magnus Perlestam, *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramskvilla socken 1620–1820* (Malmö 1998) s. 135f.

3. Uno Hernroth, *Den konserverade änkan: en studie i prästerskapets äktenskapsbildning på 1600- och 1700-talet i Sverige* (Uddevalla 1985); Solveig Widén, *Änkeomsorg i ståndssamhället: försörjnings- och understödsformer för prästänkor I Åbo stift 1723–1807* (Åbo 1988) s. 6f. och *passim*.

4. Britta Lundgren, "Det äro många postmästaränkor som sitta på tjänsterna efter männen ...: om postmästaränkor på 1600-talet", *Historisk tidskrift* 107:1 (1987) s. 25f.; dens., *Allmänhetens tjänare: kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket* (Stockholm 1990) s. 64–69.

till en ny make, en svärson eller en son. Därigenom tryggades änkornas försörjning samtidigt som generationsskiften kunde överbryggas.⁵

I Sverige tillkom, till skillnad från i många andra länder, ett enhetligt regelverk för allt skråorganiserat hantverk. Detta regelverk kodifierades i 1720 års allmänna skråordning. Där bekräftades också mästaränkornas rätt att behålla verkstaden så länge de inte gifte om sig. Skråets älderman skulle dessutom hjälpa eventuella änkor att förse sig med nödvändig arbetskraft, och fattiga änkor befriades från plikten att betala kvartalspenningar till skrået. Änkorna fick även behålla eventuella lärlingar, under förutsättning att det fanns en kunnig gesäll i verkstaden. I annat fall skulle lärotiden slutföras hos en annan mästare. Det sägs inte rent ut att en änka inte fick anta nya lärlingar, men detta kan förmodas ha varit underförstått. Skråordningen medgav även att kvinnor kunde få driva egen näring: en kvinna som lärt sig ett yrke hade möjlighet att vända sig till magistraten med en begäran om ett sådant tillstånd.⁶

Hantverkaränkorna och deras rättigheter har spelat en viktig roll i diskussionen om kvinnors handlingsmöjligheter och kvinnors arbete inom det skråorganiserade hantverket i det medeltida och tidigmoderna Europa. Dels representerar änkorna med sina verkstäder den viktigaste och i många fall enda formen för självständig hantverksnäring driven av kvinnor. Dels brukar det faktum att änkor kunde behålla verkstaden anföras som en viktig indikation på att hustrurna faktiskt arbetade inom hantverket och tillägnade sig ett regelrätt yrkeskunnande.⁷

Hantverkaränkor – ett forskningsläge

I Sverige har inte skråhantverkets änkor blivit föremål för några mer omfattande studier och någon tydlig bild av hantverkaränkornas villkor och möjligheter finns egentligen inte i det svenska forskningsläget. Åsa Karlsson Sjögren finner i sin studie av kvinnor i stormaktstidens Gävle inte några mer märkbara spår av att hantverkarhustrur där skulle ha

5. Ida Bull, "Professions, absolutism and the role of widows", *Scandinavian journal of history* 29:3-4 (2004) s. 193-208.

6. 1720 års allmänna skråordning finns tryckt som bilaga i Ernst Söderlund, *Hantverkarna II. Stormaktstiden, frihetstiden och gustavianska tiden* (Stockholm 1949) s. 195-197, 409, 417.

7. Jämför exempelvis Alice Clark, *Working life of women in the seventeenth century* (London & New York 1992 [1919]) s. 153f.; Ivy Pinchbeck, *Women workers and the industrial revolution 1750-1850* (London 1981 [1930]) s. 282; Eileen Power, *Medieval women* (Cambridge 1989 [1975]) s. 55f.; Kekke Stadin, "Den gömda och glömda arbetskraften: stadskvinnor i produktionen under 1600- och 1700-talen", *Historisk tidskrift* 100 (1980) s. 304f.

varit delaktiga i arbetet i verkstaden eller att änkor skulle ha drivit egna verkstäder.⁸ Enligt Ernst Söderlund var hantverkaränkorna däremot "tämlichen talrika" under 1700-talet, åtminstone i Stockholm. Sammanställningar för åren 1740/41, 1770 och 1786 visar att drygt 10 procent av huvudstadens verkstäder drevs av änkor.⁹ I en studie av kvinnor inom hattmakarämbetet i Stockholm 1650–1750 konstaterar Curt Hauffman att av 69 identifierade änkor var det åtminstone 39 (det vill säga mer än 50 %) som behöll verkstaden efter makens död.¹⁰

En något dystrare bild presenteras i flera undersökningar förlagda till tidigt 1800-tal. Iréne Artæus konstaterar att nio av sammanlagt 102 hantverkarverkstäder i Västerås år 1840 drevs av änkor. Andelen är jämförbar med den i Stockholm 1786, men Artæus gör en annan värdering än Söderlund och konstaterar att änkorna var få och att de hade svårt att behålla verkstaden. De flesta hade inte råd att anställa gesäller och de som gjorde så blev kraftigt skuldsatta. Artæus spekulerar också i om änkornas möjligheter att bedriva hantverk eventuellt kan ha försämrats mot 1800-talets mitt. Elsa Lunander noterar att endast tio av 144 verkstäder i Örebro år 1830 drevs av änkor och Ann Hörsell finner att knappt 7 procent av verkstäderna i Eskilstuna Fristad 1806 drevs av änkor. Andelen ökade sedan till knappt 13 procent 1830. Hörsell menar att de flesta änkorna med verkstad var relativt välbärgade och att detta troligen också var en förutsättning för att kunna anställa en gesäll och därmed behålla rörelsen. Det var framför allt äldre änkor (över 50 år) som behöll verkstaden medan de yngre ofta gifte om sig.¹¹

Även internationellt har den låga andelen verksamma änkor inom skråhantverken uppmärksammats. Enligt Maryanne Kowalski och Ju-

8. Studien baserar sig på domböcker från rådsturätt och kämnärsrätt i Gävle åren 1631–39, 1673–75, samt 1697. Åsa Karlsson Sjögren, *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle* (Umeå 1998) s. 21, 99 (med not 89).

9. Ernst Söderlund, *Stockholms hantverkarklass 1720–1772: sociala och ekonomiska förhållanden* (Stockholm 1943) s. 299, 304, 310, 329.

10. Curt Hauffman, "Bland hattar och mössor i stormaktstidens Stockholm: kvinnokraft i ett skråämbete", *Sankt Eriks årsbok* (Stockholm 1990) s. 93–116.

11. Inger Artæus, *Kvinnorna som blev över: ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås* (Uppsala 1992) s. 152f.; Elsa Lunander, *Borgaren blir företagare: studier kring ekonomiska, sociala och politiska förhållanden i förändringens Örebro under 1800-talet* (Uppsala 1988) s. 90f., 198f.; Ann Hörsell, *Borgare, smeder och änkor: ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och Fristad 1750–1850* (Uppsala 1983) s. 92–97.

dith Bennett handlade det sällan om mer än 2–5 procent.¹² Det är också en vanlig uppfattning i den litteratur som behandlar kvinnors villkor inom hantverksnäringarna att änkornas möjligheter försämrades under den tidigmoderna perioden. Exempelvis ska det ha införts snävare tidsgränser för hur länge änkor fick behålla verkstaden och även begränsningar i deras möjligheter att leja arbetskraft.¹³ En viktig bakgrund till värderingen av änkors förändrade möjligheter är tesen om skråväsendets långsiktiga förfall. Redan under 1800-talet etablerades framför allt i Tyskland uppfattningen att skråna under den tidigmoderna epoken blev alltmer monopolistiska, exkluderande och innovationsfientliga. Ofta framställdes de medeltida skråna då i en betydligt positivare dager.¹⁴ Perspektivet har en motsvarighet i uppfattningen att kvinnor hade en mer framskjuten plats i det medeltida skråhantverket jämfört med den tidigmoderna epoken, då kvinnor i stället blev alltmer underordnade och marginaliserade. Kvinnors arbete betalades sämre, de utestängdes helt från många typer av arbeten och de kunde inte längre antas som lärlingar eller själva bli mästare. Det har emellertid också riktats kritik mot denna uppfattning och modellens generella giltighet har ifrågasatts.¹⁵

Sheilagh Ogilvie tillhör dem som menar att skråorganisationerna systematiskt missgynnade kvinnor. Även änkornas handlingsutrymme begränsades och många gav upp försöken att behålla verkstaden. I sin studie av kvinnors arbete i det tidigmoderna Württemberg framhåller Ogilvie bland annat hur änkor påtvingades dyr arbetskraft genom att de måste anställa gesäller, samtidigt som de förvägrades tillgång till lärlingarnas billigare arbete. Änkorna fick inte heller utföra vilka arbetsuppgif-

12. Maryanne Kowaleski & Judith M. Bennett, "Crafts, guilds and women in the Middle Ages: fifty years after Marian K. Dale", *Signs* 14:2 (1989) s. 478 f. Artikeln behandlar visserligen medeltida förhållanden, men den angivna siffran refererar även till tidigmodern tid. Jämför även Lyndal Roper, *The holy household: women and morals in reformation Augsburg* (Oxford 1989) s. 50–52.

13. Merry E. Wiesner, *Women and gender in early modern Europe* (Cambridge 2000 [1993]) s. 126; James R. Farr, *Artisans in Europe, 1300–1914* (Cambridge 2000) s. 39f.; Geoffrey Crossick, "Past masters: in search of the artisan in European history", i dens. (red.), *The artisan and the European town, 1500–1900* (Aldershot 1997) s. 14.

14. Heinz-Gerhard Haupt, "Neue Wege zur Geschichte der Zünfte in Europa", i dens. (red.), *Das Ende der Zünfte: ein europäischer Vergleich* (Göttingen 2002) s. 9; Reinhold Reith, "Zünfte im Süden des Alten Reiches: politische, wirtschaftliche und sozialae Aspekte", i Haupt (red.) (2002) s. 39–41; Arnd Kluge, *Die Zünfte* (Stuttgart 2007) s. 13–17.

15. Se översikter i Clare Crowston, "Women, gender, and guilds in early modern Europe: an overview of recent research", *International review of social history* 53:Supplement (2008) och Dag Lindström, "Genusarbetsdelning i det tidigmoderna skråväsendet", i Benny Jacobsson & Maria Ågren (red.), *Levebröd: vad vi vet om tidigmodern könsarbetsdelning* (Uppsala 2011) s. 186–196.

ter som helst; de utestängdes från skrånas sammankomster och de blev stundtals även föremål för särskilt noggrann moralisk övervakning. Att änkor i regel var förhindrade att ha lärlingar samtidigt som de tvingades att anställa gesäller är något som även Elizabeth Musgrave påpekar i sin undersökning av 1700-talets Nantes.¹⁶

Flera forskare menar att änkornas rätt att behålla verkstaden inte alls baserades på att de uppfattades som kunniga hantverkare. Änkornas rättigheter utgick i stället från deras äktenskapsstatus och de behov av egendomsöverföring som fanns i en hushållsbaserad ekonomi. Syftet var inte att bereda änkor möjligheten att driva självständigt hantverk utan att möjliggöra en överföring av verkstad och rättigheter, antingen till en ny make eller till mästarens barn.¹⁷

Andra forskare har i högre grad betonat mästaränkornas möjligheter och deras relativt gynnade ställning. Janine M. Lanza, som har studerat hantverkaränkor i det tidigmoderna Paris, menar sålunda att änkorna hade en gynnad ställning genom ett automatiskt tillträde till yrken som de flesta andra var utestängda ifrån. Ofta innebar detta en säker försörjning och en relativt stark position såväl ekonomiskt som socialt och rättsligt.¹⁸ Christine Werkstetter, som har studerat kvinnors arbete inom det augsburgska skråhantverket under 1700-talet, visar att många mästareänkor också behöll verkstaden under lång tid. Bland änkorna fanns både de som anlidade gesäller och de som inte gjorde det. Visserligen förekommer det i Augsburg många exempel på fattiga hantverkaränkor, men i detta avseende rådde enligt Werkstetter inte någon väsentlig skillnad mellan änkor och mästare.¹⁹

Lanza menar också att den gamla och fattiga hantverkaränkan är en stereotyp som bara delvis motsvarar verkligheten. För en del kvinnor innebar makens död verkligen början på ett liv i fattigdom, men det fanns också många andra som under lång tid och med synbar framgång

16. Sheilagh Ogilvie, *A bitter living: women, markets, and social capital in early modern Germany* (Oxford 2003) s. 258–263; Elizabeth Musgrave, "Women and the craft guilds in eighteenth-century Nantes", i Geoffrey Crossick (red.), *The artisan and the European town, 1500–1900* (Aldershot 1997) s. 156–158.

17. Roper (1989) s. 50–53; Kowalski & Bennett (1989) s. 479f.; Daryl M. Hafter, *Women at work in preindustrial France* (University Park, PA 2007) s. 68f.

18. Janine M. Lanza *From wives to widows in early modern Paris: gender, economy, and law* (Aldershot 2007) s. 84f.

19. Christine Werkstetter, *Frauen im Augsburger Zunfthandwerk: Arbeit, Arbeitsbeziehungen und Geschlechterverhältnisse im 18. Jahrhundert* (Berlin 2001) s. 277f.

drev sin egen hantverksrörelse. Verkstaden kunde bli ett medel för tryggad försörjning även för änkor som inte verkade som självständiga hantverkare. En del ingick kompanjonskap med någon annan som tog hand om själva driften, medan andra avyttrade verkstaden i utbyte mot ett garanterat underhåll. Bland hantverkaränkorna framträder sålunda många olika försörjningsstrategier och handlingsalternativ. Detta är något som även Mary Prior framhåller, men hon betonar också att änkor i många fall ordnade sin försörjning på sätt som inte självklart syns i källmaterialet.²⁰

I den internationella forskningen återfinns sällan några mer exakta uppgifter om hur många gesäller som faktiskt arbetade hos änkor och i regel finns det inte heller tillgång till källmaterial som skulle möjliggöra mer systematiska jämförelser mellan änkor och mästarernas anställda. Werkstetter konstaterar emellertid i sin studie av Augsburg att de uppgifter som finns inte tyder på några väsentliga skillnader mellan antalet anställda hos mästare respektive änkor. I praktiken innebär detta emellertid att änkor vanligtvis förfogade över en något mindre arbetsstyrka jämfört med mästarerna eftersom de senare i regel var gifta och därmed även hade tillgång till hustruns arbetskraft.²¹

Även om Lanza och Werkstetter, i kontrast till exempelvis Ogilvie, betonar änkorernas möjligheter, så framhåller de också att det fanns viktiga inskränkningar i deras handlingsfrihet. En grundläggande begränsning var givetvis att änkor förlorade rätten till en egen verkstad om de gifte om sig. Lanza noterar i detta sammanhang att hantverkaränkor i mindre utsträckning än andra änkor gifte om sig. Dessutom var änkor i regel förhindrade att anta lärningar samtidigt som de ibland var skyldiga att ha en gesäll anställd. Werkstetter betonar dock att de formella regelverken inte alltid efterlevdes och att det verkliga handlingsutrymmet kunde vara betydligt större än de normativa källorna ger intryck av. Hon finner också exempel på att änkor deltog i ämbetets kvartalsammanskomster och kan därmed tillbakavisa den vanliga uppfattningen att änkor generellt var utestängda från dessa. Vidare framgår det att änkor i Augsburg även utfärdade betyg för sina gesäller vilket ytterligare betonar deras professionella kompetens.²²

20. Lanza (2007) s. 183–219; Mary Prior, "Women and the urban economy: Oxford 1500–1800", i dens. (red.), *Women in English society 1500–1800* (London 1996) s. 105.

21. Werkstetter (2001) s. 274–76.

22. Werkstetter (2001) s. 274–76; Lanza (2007), s. 96–102, 153–182.

Kunskapen om mästarhustruns arbete och hennes roll i produktionsprocessen är ännu begränsad. Det har i många sammanhang bekräftats att hustrur ofta införskaffade råvaror och även sålde de färdiga produkterna. Hustrurna stod även för olika mer hushållsrelaterade arbetsuppgifter såsom tvätt, matlagning och så vidare. Bilden av hustruns eventuella arbete i verkstaden ter sig mer splittrad. Deltog hon aktivt i samma arbetsmoment som mästaren, utförde hon kompletterande arbetsuppgifter eller var hon helt frånvarande i verkstaden? Alice Clark tecknade en tämligen harmonisk bild av mästare och hustru såsom kompanjoner i verkstaden och Werkstetter talar om mästare och hustru som ett "arbetspar". Andra forskare, såsom Jean H. Quateart och Elizabeth Musgrave, menar i stället att det redan under tidigmodern tid etablerades separata sfärer för män och kvinnor med tydlig åtskillnad mellan exempelvis hantverksproduktion och hushållssysslor. Enligt Merry Wiesner utvecklades också under 1600- och 1700-talen föreställningar om borgerlig ärbarhet, som bland annat innebar att en mästarhustru inte borde arbeta i verkstaden. Att så skulle ha varit fallet har emellertid ifrågasatts av exempelvis Werkstetter. Huruvida mästare och mästarhustru fungerade som ett arbetspar eller om arbetet i hantverkarhushållet snarare präglades av separata sfärer har givetvis stor betydelse även för frågan om hantverkaränkornas möjligheter att behålla näringen.²³

Ida Bull har rest frågan om änkor själva utförde hantverksarbete eller om de snarare ledde och övervakade andras arbete. Liknande tankar har förts fram av både Lanza och Werkstetter. Enligt Lanza var det även många mästare som i första hand ägnade sig åt att leda det arbete som utfördes av gesäller och lärlingar och det var långt ifrån säkert att de själva deltog i produktionen. En sådan arbetsledande roll var mer accepterad för kvinnor, vilket underlättade för änkor att stanna kvar i yrket.²⁴

Det internationella forskningsläget om hantverkaränkors villkor och handlingsmöjligheter ter sig sålunda motsägelsefullt. Å ena sidan betonas att ankornas handlingsutrymme begränsades genom både formella och

23. Jean H. Quateart, "The shaping of women's work in manufacturing: guilds, households, and the state in central Europe, 1648–1870", *American historical review* 90:5 (1985) s. 1134f., 1147; Clark (1992) s. 183–197; Musgrave (1997) s. 163f., 166; Wiesner (2000) s. 128f.; Werkstetter (2001) s. 54–143; Lindström (2011) s. 185–200.

24. Werkstetter (2001) s. 274–76; Lanza (2007) s. 116f. Frågan om änkor verkligen utförde hantverksarbete eller om de snarare ledde och övervakade verksamheten har också diskuterats av Ida Bull, "Enkers levebröd i et forindustrielt bysamfunn", *Historisk tidsskrift* (Oslo) (1986) s. 328; Bull (2010) s. 198.

informella hinder och att änkornas rätt att behålla verkstaden i praktiken sällan realiserades, men å andra sidan betonas lika ofta änkornas relativa trygghet, deras speciella rättigheter och deras faktiska valmöjligheter.

Mästaränkor i Sverige 1750–1800: ett forskningsproblem

För Sveriges vidkommande är kunskapen om mästaränkors möjligheter och villkor inom det tidigmoderna skråhantverket minst sagt begränsad. Ändå finns ett omfattande källmaterial i form av bland annat Kommerskollegiums årsberättelser över hantverkare, Tabellverkets befolkningsstatistik och mantalslängder, som möjliggör både övergripande kvantitativa analyser och uppföljningar på individnivå. Sådana analyser har förutsättningar att lämna viktiga bidrag till den internationella diskussionen, inte bara om änkor utan om kvinnors arbete inom skråorganiserat hantverket i allmänhet. Därutöver finns ett mycket rikt källmaterial i form av protokoll, räkenskaper med mera från enskilda skrån. För denna studie har jag valt att i huvudsak begränsa mig till årsberättelser, befolkningsstatistik och mantalslängder. Materialet är relativt lättåtkomligt, medan en bearbetning av exempelvis skråprotokoll innebär en betydligt större forskningsuppgift som inte ryms inom ramen för denna uppsats.

Föreliggande undersökning av änkor inom skråhantverken i Linköping och Norrköping under andra hälften av 1700-talet ingår i en större studie av kvinnors och mäns arbete inom skråorganiserade näringar. Denna studie ingår i sin tur i forskningsprojektet *Gender and work* vid Historiska institutionen, Uppsala universitet.²⁵ De två städerna Linköping och Norrköping lämpar sig mycket väl för komparativa studier. Linköping var i sin egenskap av både biskops- och residensstad ett betydelsefullt administrativt centrum. Norrköping var en viktig hamnstad med betydande utrikeshandel och välbärgade köpmän. Här utvecklades dessutom tidigt en omfattande manufakturvärdnad. I både Linköping och Norrköping fanns betydande hantverksnäringar och ett stort antal skråorganisationer. Alla större hantverkargrupper hade sina egna skråämbeten. I Norrköping fanns det 25 skrån 1767 och i Linköping hade åtminstone 21

25. Se projektets hemsida <http://gaw.hist.uu.se/> (9/1 2012), samt Rosemarie Fiebranz, Erik Lindberg, Jonas Lindström & Maria Ågren, "Making verbs count: the research project 'Gender and Work' and its methodology", *Scandinavian economic history review* 59:3 (2011) s. 271–291; Maria Ågren, "Genus och arbete i det tidigmoderna Sverige", *Historisk tidskrift* 132:1 (2012) s. 55–64.

skrån bildats före sekelskiftet 1800.²⁶ Vid mitten av 1700-talet var i stort sett hela det svenska stadshantverket inordnat i skråväsendet. Om det fanns minst tre utövare av samma yrke så kunde de bilda ett eget skrå. Annars fick de ansluta sig till ett skrå i en grannstad eller i Stockholm. Ambitionen att inordna allt stadshantverk i skrån fanns redan i början av 1600-talet, men det var först med 1720 års allmänna skråordning som detta verkligen genomfördes med större konsekvens. Därmed inordnades det svenska stadshantverket också under ett enhetligt regelverk.²⁷

Syftet med denna studie är att undersöka hur hantverkaränkors rätt att behålla makens verkstad praktiserades i Sverige under andra hälften av 1700-talet mot bakgrund av det motsägelsefulla internationella forskningsläget om hantverkaränkornas möjligheter respektive begränsningar. Studien behandlar tre huvudfrågor. För det första studeras i vilken utsträckning änkor förestod egna verkstäder. Här görs också jämförelser mellan de två städerna och vidare undersöks eventuella förändringar över tid. För det andra studeras verkstadsstorleken. I det internationella forskningsläget har frågan om förekomsten av gesäller och lärlingar i ankornas verkstäder visat sig spela en central roll. Här blir det naturligtvis viktigt att också jämföra ankornas förhållanden med mästararnas. Slutligen är det viktigt att även undersöka hur länge änkor behöll sina verkstäder. Det är ju en väsentlig skillnad mellan om en änka var verksam under något eller några enstaka år eller om hon drev sin näring under en längre tid. Undersökningens tidsram (1750–1800) har bestämts, dels av det större projektets fokus på perioden före 1800, dels av tillgången till hantverks- och befolkningsstatistik från och med 1749/1750. Därigenom har undersökningen också förlagts till en tidsperiod som utgör något av en höjdpunkt för svenskt skråväsende. Stadshantverket hade inordnats i ett någorlunda enhetligt skråsystem samtidigt som uppenbara upplösningstendenser ännu inte märktes av.

26. Thord Lindell, *Hantverk och manufaktur i Linköping: ur näringsidkarnas verksamhet och föreningsliv* (Linköping 1940); Folke Lindberg, *Linköpings historia 2: 1567–1862: näringsliv och förvaltning* (Linköping 1975) s. 86–94, 103f., 132–135; Tom Söderberg, "Norrrköpings ekonomiska och sociala historia", i Björn Helmfrid & Salomon Kraft (red.), *Norrrköpings historia 4: tiden 1719–1870* (Stockholm 1968) s. 97–107.

27. Lars Edgren, *Lärling – gesäll – mästare: hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847* (Lund 1987) s. 65; dens., "De svenska hantverkskråna under 1700-talet", i Ulla Heino & Kirsi Vainio-Korhonen (red.), *Fundera tar längsta tiden sa skräddarn, då han sydde byxor: frågeställningar och problem kring hantverksforskning från medeltid till skråväsendets upplösning* (Åbo 1997).

*Änkornas andel av de skråorganiserade
hantverkarna i Linköping och Norrköping*

Grundläggande för undersökningen är att fastställa hur många änkor som drev hantverksnäring, hur stor andel de utgjorde av städernas aktiva hantverkare, samt hur stor andel av hantverkaränkorna som över huvud taget behöll verkstaden. Det är framför allt genom årsberättelser över hantverkare, Tabellverkets befolkningsstatistik och mantalslängder som hantverkaränkorna kan identifieras på ett systematiskt sätt. Från och med 1750 upprättades årsberättelser över städernas hantverkare med uppgifter om antalet mästare, gesäller och lärlingar. I dessa ingår också änkor med egen verkstad. Materialet sammanställdes lokalt av borgmästare och råd, varefter det översändes till Kommerskollegium. Serierna är långt ifrån kompletta, men Linköpings och Norrköpings hantverkare kan följas för åren 1750–1754 och 1771, samt för Linköpings del även 1773 och 1794 och för Norrköpings del 1784. Även Tabellverket samlade in hantverksstatistik. Under åren 1775–1800 sammanställdes uppgifter om antalet personer som hörde till hantverksbefolkningen ("skrå-, ämbets- och hantverksmän", samt gesäller och lärlingar). Underlaget samlades in vart femte år och varje grupp delades upp efter kön, civilstånd och ålder (över respektive under 15 år). Ett problem med Tabellverkets statistik är att den inte skiljer mellan mästare och hemmavarande söner över 15 och inte heller anger om änkor hade verkstad eller ej.²⁸ Uppgifter om hantverkaränkor kan även hämtas ur mantalslängderna. Där identifieras många kvinnor som änkor, och i de fall då det fanns gesäller och lärlingar i hushållet kan det antas att änkorna också drev en hantverksrörelse. Det är emellertid oerhört tidskrävande att samla information genom mantalslängder jämfört med att använda Kommerskollegiums och Tabellverkets statistik. Vid mitten av 1700-talet hade mantalslängderna blivit förhållandevis utförliga med yrkesbeteckningar och uppgifter om

28. Kommerskollegiums och Tabellverkets hantverksstatistik har tidigare använts och kommenterats av bland andra Lars Edgren och Carl-Johan Gadd. Edgren har för Malmös del jämfört Tabellverkets och Kommerskollegiums statistik. Tabellverket redovisar genomgående högre tal än Kommerskollegium. Denna skillnad ökar med tiden och beror bland annat på att hantverket definierades snävare i Kommerskollegiums årsberättelser. Exempelvis inkluderades endast skråanslutna hantverk. Edgren (1987) s. 99–106, 318–322; Carl-Johan Gadd, *Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1800* (Göteborg 1991) s. 117–120, 283–291. Beträffande Tabellverkets statistik och befolkningsformulär se även *Befolkningsstatistik Tabellverket: uppgifter om svenska församlingars befolkning 1749–1859* (Umeå 2001). http://www.ddb.umu.se/digitalAssets/28/28466_tabellverksdokumentation2005.pdf (28/7 2011).

hushållsmedlemmar, inklusive gesäller och lärlingar. Lars Edgren har dock visat att mantalslängderna redovisar färre gesäller och lärlingar jämfört med årsberättelserna.²⁹

I tabell 1 visas antalet aktiva änkor i Linköping och Norrköping enligt årsberättelserna. Skillnaderna mellan städerna är betydande. Under flera av de dokumenterade åren förekommer endast enstaka änkor i Linköping, vilket bara motsvarade några få procent av stadens hantverkare. I Norrköping var såväl antalet änkor (9–19 st.) som deras andel av de aktiva hantverkarna (4,9–8,9 %) betydligt högre. Mot slutet av perioden finns tydliga tecken på en förändring i Linköping. År 1794 hade såväl antalet änkor som deras andel av de aktiva hantverkarna ökat markant. Sammanställningen över Norrköpings hantverkare år 1784 indikerar inte någon motsvarande ökning där.

TABELL 1: *Andelen änkor bland aktiva hantverkare i Linköping och Norrköping enligt årsberättelser till Kommerskollegium 1750–1794 (absoluta antal inom parentes).*

År	Linköping	Norrköping
1750	6,3 % (6)	8,9 % (15)
1751	2,6 % (2)	5,2 % (9)
1752	1,1 % (1)	6,9 % (12)
1753	1,1 % (1)	5,4 % (10)
1754	2,2 % (2)	4,9 % (9)
1771	2,5 % (3)	8,6 % (19) **
1773	3,8 % (5)	---
1784	---	6,2 % (14)
1794	8,0 % (10)*	---

Källa: Berättelser om handlande och hantverkare, Årsberättelser, Kammarkontoret, Kommerskollegium (RA).

*År 1794 innehåller förteckningen över Linköpings hantverkare nio änkor och en "hustru", slaktare Björkblads hustru. Även i 1794 års mantalslängd, liksom åren 1791 och 1793, står hon som hustru. I 1790 och 1795 års mantalslängder står hon däremot upptagen som änka. Hon har här genomgående räknats som änka. Mantalslängder för Linköpings stad 1790, 1791, 1793, 1794, 1795, Mantalslängder 1641-1820, Östergötlands län, Länsräkenskaper (KA, RA).

** År 1771 innehåller förteckningen över Norrköpings hantverkare bland bryggarna tre kvinnor, vilka inte betecknas som änkor. En av dem hade också en lärling. Dessa tre kvinnor har inte räknats med bland änkor.

29. Om Mantalsskrivningen och mantalslängder se Gösta Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1800* (Göteborg 1968). Om mantalslängderna som källa till stadshantverket, se Edgren (1987) s. 312–314.

Vad säger då tabellverkets statistik om hantverkaränkor? I tabell 2 redovisas antalet änkor och deras andel av hantverkarkåren, vilken här antas motsvara summan av gifta män, änklingar och änkor under kategorin "Skrå- Ämbets- och Handtvärksmän". Antalet ogifta mästare kan antas ha varit mycket lågt och kategorin ogifta män över 15 år bör i huvudsak bestå av söner som ännu inte blivit mästare. Ogifta män ingår därför inte i denna beräkning. Materialet är bristfälligt bevarat för Norrköpings del (endast folkmängdstabellen för år 1800 finns att tillgå), men den bild av olikartade utvecklingsförlopp som framträder i årsberättelserna stärks av informationen från Tabellverket. Uppgifterna för Norrköping indikerar inte någon tydlig förändring över tid, medan förändringen är desto mer påfallande i Linköping. Fram till 1785 finns bara ett fåtal änkor, men från och med 1790 är bilden radikalt förändrad. Antalet änkor har mångdubblats; år 1800 var de enligt Tabellverkets uppgifter 35 stycken, mer än dubbelt så många som i Norrköping, och deras andel hade ökat till 26 procent av hantverkarhushållen i Linköping.

TABELL 2: *Andelen änkor bland hantverkarna i Linköping och Norrköping enligt Tabellverkets befolkningsstatistik 1775–1800 (absoluta antal inom parentes).*

År	Linköping	Norrköping
1775	3,6 % (4)	---
1780	2,7 % (3)	---
1785	3,3 % (4)	---
1790	14,3 % (21)	---
1795	10,4 % (11)	---
1800	26,0 % (35)	7,8 % (17)

Källa: Demografiska databasen (DDB), Umeå universitet, Tabellverket på nätet. < <http://www.ddb.umu.se/tjanster/tabellverk/> > (28/7 2011). Hantverkarna har här beräknats som summan av gifta män, änklingar och änkor under rubriken "skrå-, ämbets- och hantverksmän" i Tabellverkets formulär.

Förändringarna i Linköping är så pass iögonenfallande att det finns anledning att närmare granska Tabellverkets siffror. Uppgifterna för år 1800 har därför jämförts med innehållet i mantalslängderna samma år.³⁰

30. Folkmängd, Linköpings Domkyrkoförsamling 1800, Demografiska databasen (DDB), Umeå universitet, Tabellverket på nätet, <<http://www.ddb.umu.se/tjanster/tabellverk/>> (28/7 2011); Mantalslängder för Linköpings stad och Norrköpings stad 1800, Mantalslängder 1641–1820, Östergötlands län, Länsräkenskaper, Kammarsarkivet (KA), Riksarkivet (RA). Mantalslängden är daterad den 24/12 1799 (Norrköping) respektive den 26/3 1800 (Linköping).

I Linköping återfinns 35 änkor både hos Tabellverket och i mantalslängden. I Norrköping däremot skiljer sig uppgifterna markant åt mellan Tabellverkets formulär, som endast innehåller 17 änkor, och mantalslängden som visar att det fanns minst 45 hantverkaränkor. Det är sålunda uppenbart att Tabellverkets statistik har upprättats på olika sätt i de två städerna. I Linköping har det dessutom skett en förändring över tid. År 1800 registrerades troligtvis samtliga hantverkaränkor, oavsett om de hade egen verkstad eller ej. Så var uppenbarligen inte fallet 1775, 1780 och 1785 (se tabell 2) då antalet änkor varierar mellan tre och fyra. Enligt årsberättelserna 1771 och 1773 fanns det tre respektive fem aktiva änkor i Linköping. Den rimliga slutsatsen är att endast aktiva änkor redovisades fram till 1790 varefter praxis övergick till att samtliga änkor registrerades. Läget i Norrköping är mer svårtolkat. Uppenbarligen registrerades bara en mindre del av stadens hantverkaränkor i Tabellverkets formulär år 1800, men det är ändå betydligt fler än de änkor som kan beläggas ha varit aktiva enligt mantalslängderna.

Utifrån mantalslängdens uppgifter om gesäller och lärlingar kan det konstateras att minst tolv änkor i Linköping och nio i Norrköping bör ha drivit en egen verkstad år 1800. Hur stor andel av hantverkarkåren motsvarade detta i så fall? Antalet aktiva hantverkare har beräknats som summan av gifta mästare och änklingar enligt Tabellverkets siffror samt antalet aktiva änkor identifierade i mantalslängderna. Linköpings tolv änkor utgör då 11 procent av stadens aktiva hantverkare år 1800, medan Norrköpings nio änkor endast utgör 4 procent. Troligen var änkornas faktiska andel något högre, eftersom det kan förmodas ha funnits aktiva änkor utan gesäller eller lärlingar och några av de manliga hantverkarna sannolikt inte längre var aktiva. Om man hypotetiskt antar att alla de 17 änkorna i Tabellverkets statistik för Norrköping 1800 var aktiva så skulle de ha utgjort 8 procent av stadens hantverkare. Sammantaget bekräftar den olikartade utvecklingen i de två städerna. Såväl antalet aktiva änkor som deras andel av hantverkarkåren ökade markant i Linköping mot slutet av 1700-talet, men det finns inga tecken på någon motsvarande ökning i Norrköping.

Innan det går att slå fast att det verkligen skett en markant förändring i Linköping finns det dock anledning att även pröva årsberättelsernas uppgifter mot mantalslängderna. Årsberättelserna för 1750 har därför jämförts med mantalslängderna för 1751. Båda är daterade i november

1750. Resultaten redovisas i tabell 3 och 4. Det framgår då att årsberättelserna något underskattar antalet aktiva änkor, men så är även fallet med mantalslängderna. Om båda källorna beaktas ökar antalet aktiva änkor i Linköping från sex till sju och i Norrköping från 15 till 18. Detta förändrar dock inte slutsatsen att det verkligen ägt rum en betydande förändring i Linköping och det stärker även bilden av olika utvecklingsförlopp i de två städerna. Jämförelser tyder inte på att gesäller och lärlingar systematiskt underregistrerades Linköpings och Norrköpings mantalslängder, i alla fall inte hos änkor. Däremot framträder ytterligare skillnader mellan de två städerna. I Linköping avviker uppgifterna i årsberättelsen om änkers gesäller och lärlingar genomgående från dem i mantalslängden medan de två källorna överensstämmer ganska väl i Norrköping.

TABELL 3: *Aktiva hantverkaränkor i Linköping 1750 samt uppgifter om antalet gesäller och lärlingar enligt årsberättelsen över hantverkare 1750 respektive mantalslängden för 1751.*

	Årsberättelse	Mantalslängd
Krukmakare Östmans änka	1 gesäll	2 gesäller
Glasmästare Shiefmans änka	1 gesäll	---
Sadelmakare Dahlmans änka	1 gesäll, 1 lärling	1 gesäll
Skomakare Timans änka	1 gesäll, 1 lärling	---
Sämskmakare Ahlboms änka	---	1 gesäll
Sämskmakare Sjöstedts änka	1 gesäll, 1 lärling	1 gesäll, 2 lärlingar
Snickare Svangrens änka	ej upptagen	2 lärlingar
S:a	5 gesäller, 3 lärlingar	5 gesäller, 4 lärlingar

Källor: Berättelser om handlande och hantverkare, Årsberättelser, Kammarkontoret, Kommerskollegium, RA; Mantalslängd för Linköpings stad 1751, Mantalslängder 1641–1820, Östergötlands län, Länsräkenskaper (KA, RA).

TABELLA: Aktiva hantverkaränkor i Norrköping 1750 samt uppgifter om antalet gesäller och lärlingar enligt årsberättelsen över hantverkare 1750 respektive mantalslängden för 1751.

	Årsberättelse	Mantalslängd
Bryggare Grönwalls änka	---	---
Bryggare Norins änka	---	---
Bryggare Winters änka	---	ej upptagen
Glasmästare Ekbecks änka	1 gesäll, 1 lärling	1 gesäll
Guldsmeden Zachuns änka	ej upptagen	1 lärling
Gördelmakare Spejermans änka	3 lärlingar	ej upptagen
Hattmakare Banks änka	1 gesäll, 1 lärling	1 gesäll, 1 lärling
Hattmakare Beijers änka	1 gesäll, 1 lärling	1 gesäll, 1 lärling
Kammakare Lindboms änka	1 gesäll, 1 lärling	1 gesäll, 1 lärling
Skomakare Holms änka	3 gesäller, 2 lärlingar	3 gesäller, 2 lärlingar
Snickare Bohmans änka	ej upptagen	1 gesäll
Snickare Betkes änka	1 gesäll, 2 lärlingar	1 gesäll
Snickare Råbergs änka	1 gesäll	1 gesäll, 2 lärlingar
Sämskmakare Feits änka	---	ej upptagen
Sämskmakare Schenboms änka	1 gesäll	---
Sämskmakare Wahlstens änka	ej upptagen	1 lärling
Tunnbindare Westerstands änka	1 gesäll, 2 lärlingar	1 gesäll, 1 lärling
Tunnbindare Östbergs änka	1 gesäll, 1 lärling	1 gesäll, 1 lärling
S:a	12 gesäller, 14 lärlingar	12 gesäller, 11 lärlingar

Källor: Berättelser om handlande och hantverkare, Årsberättelser, Kammarkontoret, Kommerskollegium, RA; Mantalslängd för Linköpings stad 1751, Mantalslängder 1641-1820, Östergötlands län, Länsräkenskaper (KA, RA).

Hur skall då siffrorna över aktiva hantverkaränkor bedömas? Är de höga eller låga? Om 10 procent av de aktiva hantverkarna var änkor, betyder det att det var vanligt att änkor behöll verkstaden eller betyder det att det var få som gjorde det? För att få en uppfattning om detta kan andelen aktiva änkor inom hantverkarbefolkningen jämföras med andelen änkor inom stadsbefolkningen som helhet. Om siffrorna skall vara jämförbara måste de beräknas på ett likartat sätt. Hantverkaränkornas andel har beräknats i förhållande till antalet aktiva hantverkare, det vill säga summan av mästare, änklingar och aktiva änkor. Detta bör för hela stadsbefolkningen någorlunda motsvaras av antalet änkor i förhållande till summan av gifta män, änklingar och änkor i staden. Beräkningen baserar sig på Tabellverkets befolkningsstatistik.

TABELL5: *Andelen änkor i relation till summan av gifta män, änklingar och änkor inom stadsbefolkningen i Linköping och Norrköping 1750–1800 (absoluta antal inom parentes).*

	Linköping	Norrköping
1750	32 % (127)	29 % (446)
1760	30 % (132)	29 % (472)
1772	25 % (124)	28 % (537)
1780	26 % (152)	---
1790	26 % (140)	---
1795	31 % (154)	---
1800	35 % (237)	30 % (683)

Källa: Demografiska databasen (DDB), Umeå universitet, Tabellverket på nätet. <<http://www.ddb.umu.se/tjanster/tabellverk/>> (28/7 2011).

Beräkningen visar att andelen änkor inom stadsbefolkningen som helhet låg mellan 25 och 35 procent. Skillnaden är stor jämfört med hantverkarkåren där änkor som mest utgjorde omkring 10 procent. Siffrorna kan naturligtvis påverkas av olikheter i dödlighetsmönster eller skillnader i frekvensen av omgiften, men slutsatsen måste ändå bli att hantverkaränkor i relativt begränsad omfattning stod kvar som innehavare av verkstäder.

Hur vanligt var det då att änkor behöll verkstaden? Uppskattningar har gjorts för åren 1750 och 1800. Enligt mantalslängderna fanns det 1750 tolv hantverkaränkor i Linköping och 25 i Norrköping. Om även årsberättelsens uppgifter om änkor beaktas så ökar antalet identifierade änkor i Norrköping till 28 stycken. För Linköpings del kan det påvisas att sammanlagt sju änkor drev hantverksnäring medan motsvarande siffra för Norrköpings del är 18. Det skulle innebära att 58 procent av änkor i Linköping och 64 procent av dem i Norrköping hade en verkstad. Så långt framstår andelen aktiva änkor som relativt hög och även som jämförbar med Hauffmans siffror för Stockholms hattmakaränkor.

Det finns dock anledning att misstänka att ett stort antal hantverkaränkor inte syns i mantalslängderna. Sammanlagda motsvarar de identifierade hantverkaränkorna inte mer än 11,9 procent av hantverkarbefolkningen i Linköping och 15,6 procent i Norrköping. Om man antar att den faktiska andelen änkor borde uppgå till åtminstone 25 procent, så skulle det verkliga antalet hantverkaränkor ha varit minst 30 i Linkö-

ping och minst 51 i Norrköping. Andelen änkor med egen verkstad skulle i så fall ha varit bara 14 procent i Linköping och 35 procent i Norrköping.

Dessa siffror skall nu jämföras med motsvarande beräkningar för år 1800. Enligt mantalslängderna fanns det 35 hantverkaränkor i Linköping och 45 i Norrköping. De aktiva änkorna var minst tolv i Linköping och minst nio i Norrköping, vilket motsvarar 34 respektive 20 procent av änkorna. Om man även för år 1800 utgår ifrån att änkorna borde utgöra minst 25 procent av hantverkarbefolkningen, så skulle det ha funnits minst 33 hantverkaränkor i Linköping och 68 stycken i Norrköping. Om denna beräkning stämmer, så skulle alltså hantverkaränkorna vara kraftigt underregistrerade i Norrköping men inte i Linköping. Utifrån dessa siffror skulle andelen änkor med egen verkstad ha uppgått till 36 procent i Linköping men bara 12 procent i Norrköping.

Det finns således en rad iakttagelser som styrker att Linköping och Norrköping representerar olikartade utvecklingsmönster. Flera faktorer kan ha bidragit till detta. I Norrköping expanderade manufaktur-näringsen i snabb takt. Därmed kan vissa hantverkargrupper ha utsatts för hårdare konkurrens. Samtidigt blev lönearbete ett alltmer påtagligt försörjningsalternativ i Norrköping och en snabbt växande manufaktur-befolkning bör ha inneburit ökande efterfrågan på enklare konsumtionsvaror. Kirsi Vainio-Korhonen har för Åbo visat att det kring sekelskiftet 1800 fanns en stigande efterfrågan på enklare vardagsvaror och att exempelvis enklare kläder och skor ofta tillverkades av kvinnor. Skråmästarna hade ingen möjlighet att möta den nya efterfrågan och accepterade i huvudsak de kvinnliga producenterna så länge kärnan i skråprivilegierna inte hotades. Pernilla Rasmussen menar på liknande sätt att sömmerskor fick allt större betydelse i förhållande till skråanslutna skraddare, framför allt i större städer som Stockholm med sina alltmer konsumtionsinriktade hushåll.³¹ Det är mycket möjligt att ett antal hantverkaränkor i Norrköping etablerade sig inom en sådan gråzon och därför inte heller synliggörs i källmaterialet som mästaränkor. I Linköping bör en stigande efterfrågan på konsumtionsvaror ha kommit från andra sociala grupper än i Norrköping och det finns anled-

31. Kirsi Vainio-Korhonen, "Handicrafts as professions and sources of income in late 18th and early 19th century Turku", *Scandinavian economic history review* 48:1 (2000); Pernilla Rasmussen, *Skräddaren, sömmerskan och modet: arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverknigen av kvinnlig dräkt 1770–1830* (Stockholm 2010) s. 85–131.

ning att förmoda att Linköpings skrån i högre grad kunde vidmakthålla sin monopolställning. En ökande efterfrågan på hantverksprodukter i Linköping kunde då innebära förbättrade möjligheter för änkorna att försörja sig genom hantverksproduktion inom ramen för skråväsendet.

Hantverkaränkor och deras anställda

I det internationella forskningsläget har det diskuterats om änkorna själva utförde hantverksarbete eller om de snarare övervakade och ledde andras arbete i verkstaden. Det har också påpekats att änkor ofta tvingades anställa en gesäll samtidigt som de var förhindrade att ha lärlingar. Det svenska regelverket, i 1720 års allmänna skråordning, säger att åldermannen skulle bistå änkor att skaffa nödvändig arbetskraft, men det finns inga krav på gesäller. En änka som ville behålla lärlingar efter sin make var dock skyldig att ha en kunnig gesäll i verkstaden. Änkornas verkstadsstorlek framstår över huvud taget som en väsentlig faktor att undersöka. Var en stor verkstad kanske en förutsättning för att kunna behålla näringen, eller var arbetskraften i praktiken reserverad för mästarerna? Återigen erbjuder Kommerskollegiums årsberättelser en möjlighet till jämförande analys.

Det genomsnittliga antalet gesäller och lärlingar bland mästare respektive änkor i Linköping och Norrköping redovisas i tabellerna 6 och 7. Flera väsentliga iakttagelser kan göras. Änkornas antal är i Linköping vanligtvis så lågt att siffror för enskilda år inte säger så mycket, men det framgår ändå tydligt att hantverkaränkorna i Linköping i betydligt högre grad än mästarerna anlidade gesäller samtidigt som de väldigt sällan hade lärlingar. Det förhållandet tycks emellertid ha ändrats mot slutet av 1700-talet. I Norrköping förhöll det sig annorlunda. Visserligen hade änkor även där fler gesäller än mästarerna, men den viktiga observationen är att änkor i Norrköping hade lärlingar i nästan samma utsträckning som mästarerna. Här skiljer sig också förhållandena i Norrköping radikalt från vad som noterats i den internationella forskningen. Faktum är att det till och med var vanligare att änkor i Norrköping hade lärlingar än att de inte hade det.³²

32. I årsberättelserna över hantverkare i Norrköping för åren 1750–54, 1771 och 1784 förekommer 89 noteringar av aktiva änkor. I 50 av dessa finns uppgifter om lärlingar. Berättelser om handlande och hantverkare, Årsberättelser, Kammarkontoret, Kommerskollegium (RA).

TABELL6: *Genomsnittligt antal gesäller och lärlingar hos mästare respektive änkor i Linköping 1750–1794 enligt uppgifter i årsberättelser över hantverkare.*

År	Mästare		Änkor		antal änkor
	gesäller	lärlingar	gesäller	lärlingar	
1750	0,47	0,72	0,83	0,5	6
1751	0,58	0,92	1,5	0	2
1752	0,51	0,85	1	0	1
1753	0,58	1,03	1	0	1
1754	0,59	0,96	2	0	2
1771	0,56	0,82	0,67	0	3
1773	0,46	0,71	0,4	0	5
1794	0,77	0,93	0,89	0,67	10

Källa: Berättelser om handlande och hantverkare, Årsberättelser, Kammarkoret, Kommerskollegium (RA).

TABELL7: *Genomsnittligt antal gesäller och lärlingar bland mästare respektive änkor i Norrköping 1750–1784 enligt uppgifter i årsberättelser över hantverkare.*

År	Mästare		Änkor		antal änkor
	gesäller	lärlingar	gesäller	lärlingar	
1750	0,81	0,95	0,8	0,93	15
1751	0,93	0,89	0,9	0,78	9
1752	0,67	0,91	1,42	0,92	12
1753	0,88	0,98	0,9	0,5	10
1754	0,86	0,99	1,22	0,78	9
1771	0,75	0,92	1,11	1	19
1784	0,65	1,38	1	1,14	14

Källa: Berättelser om handlande och hantverkare, Årsberättelser, Kammarkoret, Kommerskollegium (RA).

Det är emellertid inte tillräckligt att bara jämföra det genomsnittliga antalet gesäller och lärlingar. Lika viktigt är att jämföra andelen mästare respektive änkor som över huvud taget hade gesäller och lärlingar i sin tjänst. En sådan analys har genomförts för år 1750 och redovisas i tabell 8. Eftersom antalet änkor är så lågt i Linköping redovisas inga separata siffror för respektive stad utan enbart för de två städerna tillsammans. Drygt 70 procent av änkorna i Linköping och Norrköping hade minst en gesäll i sin verkstad medan endast 45 procent av mästarna hade det. Av mästarna var det 34 procent som inte hade någon anställd alls, medan

det i änkornas fall var 24 procent. Änkorna anlidade i stor utsträckning anställd arbetskraft och de använde sig i högre grad än mästarerna av gesäller, men det var långt ifrån något måste för en änka att ha en gesäll i sin verkstad.

Var femte mästare hade en lärling i sin verkstad utan att ha någon gesäll anställd, medan endast en av de 21 änkorna hade lärlingar utan att ha någon gesäll; hon hade å andra sidan inte mindre än tre lärlingar i sin verkstad. Mästarerna arbetade sålunda i betydligt högre grad utan anställda eller med endast lärlingar i verkstaden. Det är inte troligt att dessa skillnader återspeglar mer bärkraftiga och framgångsrika hantverksrörelser hos änkorna. I stället indikerar det att änkor i högre grad fick förlita sig på anställd och troligen förhållandevis dyr arbetskraft. Dessa förhållanden liknar dem som uppmärksammats i det internationella forskningsläget, även om det är värt att notera att sex av 21 änkor inte hade någon anställd gesäll i sin verkstad. De flesta mästare som hade gesäller i sin verkstad hade även lärlingar och detsamma gäller faktiskt även änkorna. Sammantaget rådde det år 1750 i Linköping och Norrköping inte heller någon större skillnad mellan andelen mästare (58 %) som hade lärlingar i sin tjänst och andelen änkor (57 %) som hade det. Mer än hälften av de aktiva änkorna hade alltså en eller flera lärlingar i sin verkstad. Detta är en minst sagt uppseendeväckande siffra, då det internationella forskningsläget genomgående framhåller avsaknaden av lärlingar i änkornas verkstäder som en av de främsta skillnaderna mellan änkors och mästaresh villkor.

TABELL: *Andelen mästare och änkor med gesäller och lärlingar i Linköping och Norrköping år 1750 (absoluta tal inom parentes).*

	Mästare	Änkor
Minst en gesäll	45 % (108)	71 % (15)
Både gesäll(er) och lärling(ar)	37 % (89)	52 % (11)
Endast gesäll(er)	8 % (19)	19 % (4)
Endast lärling(ar)	21 % (51)	5 % (1)
Ingen anställd	34 % (83)	24 % (5)

Källa: Berättelser om handlande och hantverkare, Årsberättelser, Kammarkontoret, Kommerskollegium (RA).

Änkeverkstädernas varaktighet

En viktig aspekt av hur änkers rätt att behålla verkstad praktiserades är i vilken utsträckning de också behöll verkstaden under någon längre tid. De 21 änkor i årsberättelsen för 1750 (6 stycken i Linköping och 15 i Norrköping) har följts i senare årsberättelser och mantalslängder. I många fall finns också uppgifter om makens bortgång i dödböckerna. Årsberättelserna sträcker sig fram till 1754 och återkommer sedan inte förrän 1771. Även bland mantalslängderna finns det luckor. Därför finns ofta en viss osäkerhet kring varaktigheten i änkoras hantverksrörelser. Det går dock att få en någorlunda klar bild av hur länge de var verksamma.

TABELL9: *Hantverkaränkor verksamma i Linköping och Norrköping enligt årsberättelsen till Kommerskollegium 1750. Uppgifter om varaktighet, hämtade ur dödbok (db), mantalslängd (ml) och årsberättelser till Kommerskollegium (åb).*

Individ	Uppgifter om varaktighet
<i>Linköping</i>	
Glasmästare Schiefmans änka	Makens död registrerad den 15/II 1749 (db). Sista belägg den 28/IO 1750 (åb)
Krukmakare Östmans änka	Makens död registrerad den 1/6 1746 (db). Sista belägg 1754 (åb) (8/3 1755)*
Sadelmakare Dahlmans änka	Första och enda belägg den 28/IO 1750 (åb)
Skomakare Timans änka	Makens död registrerad den 16/II 1749 (db). Sista belägg den 28/IO 1750 (åb)
Sämskmakare Ahlboms änka	Makens död registrerad den 12/9 1745 (db). Sista belägg den 28/IO 1750 (åb)
Sämskmakare Sjöstedts änka	Makens död registrerad den 9/5 1750 (db). Sista belägg den 28/IO 1750 (åb)
<i>Norrköping</i>	
Bryggare Grönwalls änka	Maken avled mellan november 1742 (ml) och november 1744 (ml). Sista belägg den 5/9 1752 (åb)
Bryggare Norins änka	Änkan nämns första gången i oktober 1739 (ml). Sista belägg den 14/9 1754 (åb)
Bryggare Winters änka	Första belägg den 27/IO 1750 (åb). Sista belägg den 4/9 1751 (åb)
Glasmästare Ekbecks änka	Makens död registrerad den 13/4 1749 (db). Sista belägg den 27/IO 1750 (åb)

Gördelmakare Spejermans änka	Enda belägg den 27/10 1750 (åb)
Hattmakare Banks änka	Makens död registrerad den 19/5 1750 (db). Sista belägg den 27/10 1750 (åb)
Hattmakare Beijers änka	Enda belägg den 27/10 1750 (åb)
Kammakare Lindboms änka	Maken var ännu i livet i december 1748 (ml). Sista belägg den 27/10 1750 (åb)
Skomakare Holms änka	Omnämnd den 27/10 1750 (åb) och den 1/11 1750 (ml)
Snickare Betkes änka	Maken avled mellan oktober 1744 (ml) och oktober 1745 (ml). Sista belägg den 8/9 1753 (åb)
Snickare Johan Råbergs änka	Makens död registrerad den 16/6 1749 (db). Sista belägg den 27/10 1750 (åb)
Sämskmakare Feifs änka	Makens död registrerad den 27/3 1750 (db). Sista belägg den 27/10 1750 (åb)
Sämskmakare Schenboms änka	Makens död registrerad den 18/6 1736 (db). Sista belägg den 29/11 1760 (ml)
Tunnbindare Westerstrands änka	Makens död registrerad den 24/2 1737 (db). Sista belägg den 4/9 1751 (åb)
Tunnbindare Östbergs änka	Makens död registrerad den 4/9 1737 (db). Sista belägg den 4/9 1751 (åb)

Källor: Berättelser om handlande och hantverkare, Årsberättelser, Kammarkontoret, Kommerskollegium (RA); Mantalslängd för Linköpings stad och Norrköpings stad, Mantalslängder 1641–1820, Östergötlands län, Länsräkenskaper (KA, RA); Längder över födda och döda 1695–1763, Linköpings domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv, VaLA; Födelse- lysnings- och dödbok, Norrköpings S:t Olai kyrkoarkiv, VaLA.

* Årsberättelsen för 1754 över hantverkare i Linköping är sammanställd och underskriven först 8/3 1755.

De flesta behöll verkstaden under en relativt kort tid. Så många som 13 av de 21 änorna var verksamma under högst två år. Resterande åtta behöll däremot sina verkstäder under relativt lång tid. Sämskmakare Ahlboms änka i Linköping var verksam fem år efter makens död och krummakaren Östmans änka hade kvar verkstaden ännu drygt åtta år efter makens död. Snickare Betkes änka i Norrköping var verksam under minst åtta år. Tunnbindaränorna Westerstrand och Östberg hade kvar sina verkstäder ännu efter 14 år. Bryggare Grönwalls änka var verksam under minst åtta år medan bryggare Norins änka var verksam ännu 15 år efter makens död.

Den 18 juni 1736 är sämskmakaren Jöns Schenbom inskriven i Norr-

köpings dödbok. Änkan hade enligt uppgifter i 1761 års mantalslängd (daterad i november 1760) två gesäller i sitt hushåll. Hennes verksamhet kan sålunda följas under närmare 25 år. Under 1740-talets första år bestod hushållet av tio till tolv personer. Där ingick två till fyra gesäller och enstaka lärlingar. Detta ger onekligen intryck av en ganska omfattande verksamhet. Från mitten av 1740-talet minskade hushållet i omfattning och i 1751 års mantalslängd finns bara tre personer, förutom änkan själv, upptagna, nämligen en dotter och två pigor. Därefter expanderade hushållet åter och åren 1753–1761 bestod det av fem till sju personer, vara en eller ett par gesäller och även någon lärling.

Flera barn till änkan förekommer i mantalslängderna. Sonen Anders tillhörde hushållet fram till 1743. Då var han ännu ogift, men hade ändå blivit mästare i sämskmakarämbetet. Det innebar dock inte att han tog över moderns verkstad. I årsberättelsen för 1750 finns både Anders Schenbom och Jöns Schenboms änka med var sina verkstäder i. Det är bara ett av barnen, dottern Johanna, som återkommer under någon längre period i mantalslängderna. Hon är å andra sidan inskriven i samtliga mantalslängder mellan 1740 och 1761. Under åren tjänstgjorde ett stort antal gesäller hos Schenboms änka. Sammanlagt kan 24 gesäller identifieras. Av dem är det bara tre som med säkerhet återfinns två år i rad och inte heller någon av dem stannade mer än några år. Sammanlagt kan åtta olika lärlingar identifieras. Den sista återfinns i 1754 års mantalslängd, 17 år efter Jöns Schenboms död. Inte heller lärlingarna stannade någon längre tid. Det är bara i ett fall som samma namn återkommer två år i rad. I hushållet fanns också drängar och pigor. Omsättningen verkar ha varit snabb även bland drängarna, medan pigorna däremot stannade under längre perioder. I regel fanns det två pigor i huset och ofta återkommer samma namn under en följd av år. Här framträder alltså bilden av ett hushåll där det var kvinnor (änkan, hennes ena dotter och ett antal pigor) som stod för kontinuiteten medan omsättningen bland de manliga hushållsmedlemmarna var påfallande stor. Vidare framgår det att ett änkehushåll mycket väl kunde rekrytera nya lärlingar långt efter mästarens död.

Mönstret är tydligt: Antingen övergav änkorna relativt snabbt sin ställning som självständiga hantverksidkare, vilket alltså var det vanliga, eller så fortsatte de att vara verksamma under en lång rad år. Det troliga är att majoriteten änkor behöll verkstaden mer som en tillfällig försörj-

ningskälla i väntan på andra lösningar. I sju fall (var tredje änka) har verkstaden efter en kortare tid sannolikt överförs till söner, svärsöner eller en ny make. Glasmästare Schiefmans hustru i Linköping, Elisabeth Pedersdotter, blev änka i november 1749 men redan i februari 1751 lämnade hon över verkstaden till sin svärson glasmästaren Nils Reding. Elisabeth bodde sedan kvar hos sin dotter åtminstone fram till slutet av 1753.³³ Snickare Råbergs änka i Norrköping bodde 1751 med sin son Petter, som även var gesäll. I 1753 års mantalslängd återfinns snickaren Petter Råberg på denna tomt medan änkan inte längre är upptagen. I samma mantalslängd återfinns den ogifte tunnbindaren Petter Östberg och hans mor på den tomt där tidigare tunnbindare Östbergs änka stått skriven och tunnbindare Wetterstrands änka med sonen och gesällen Anders ersattes 1753 av tunnbindaren Anders Wahlberg. Skomakare Holms änka hade en gesäll vid namn Johan och i 1753 års mantalslängd återfinns skomakaren Johan Norberg med hustru och svärmor på samma tomt. Kammakare Lindboms änka hade en gesäll vid namn Daniel och 1753 finns kammakaren Daniel Berndt på den tomten. Hattmakaren Banks änka hade en gesäll som hette Petter och i 1753 års längd återfinns hattmakaren Petter Söderström på samma tomt.³⁴

Det går inte att i samtliga fall leda i bevis att änkorna verkligen överlätit verkstäderna på söner, svärsöner eller att de gift sig med sina gesäller, men det finns ändå starka indicier för att sådana överbryggningsstrategier var vanliga bland de änkor som behöll verkstäderna under en kortare tid.

Slutsatser

Den studie som här har genomförts av hantverkaränkor i Linköping och Norrköping bekräftar det internationella forskningslägets motsäggelsefulla bild av änkornas villkor. Å ena sidan förfogade de formellt över unika rättigheter och valmöjligheter, men å andra sidan var det relativt få änkor som faktiskt realiserade dessa möjligheter. Det förekom onekligen att änkor drev egen hantverksrörelse, i flera fall med uppenbar framgång, men detta ändrar inte den huvudsakliga slutsatsen: att änkornas rätt att behålla verkstaden endast i begränsad utsträckning innebar

33. Lindell (1940) s. 96; Längder över födda och döda 1695–1763, Linköpings domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv, VaLA; Mantalslängd för Linköpings stad 1754, Mantalslängder 1641–1820, Östergötlands län, Länsräkenskaper (KA, RA).

34. Mantalslängder för stad 1751 och 1753, Mantalslängder 1641–1820, Östergötlands län, Länsräkenskaper (KA, RA).

att kvinnor också kom att driva självständiga hantverksrörelser. Sådillvida kan frågan i uppsatsens rubrik (privilegierade eller kringskurna?) besvaras med ett ”både och”, men svaret kan naturligtvis formuleras mer nyanserat än så.

Antalet änkor med egen verkstad var lågt och andelen verkstäder som drevs av änkor ligger i regel väl under 10 procent. I huvudsak handlar det om nivåer som är klart lägre än tidigare svensk forskning indikerat. Det förefaller också ha varit en klar minoritet av änkorna som verkligen behöll verkstaden. Uppskattningarna i denna undersökning tyder på att det kan ha rört sig om mellan 10 och 40 procent, en betydligt lägre siffra än den som Hauffman kommit fram till för Stockholms hattmakare åren 1650–1750. Det kan finnas flera förklaringar till denna skillnad: förändring över tid, skillnader mellan Stockholm och mindre städer, men också specifika förhållanden inom vissa yrken.

En viktig iakttagelse i undersökningen är den olikartade utvecklingen i Linköping och Norrköping. Inledningsvis fanns få aktiva änkor i Linköping jämfört med Norrköping, men mot slutet av perioden blev det vanligare att änkorna i Linköping behöll verkstaden och deras andel bland hantverkarna ökade markant. I Norrköping gick utvecklingen snarare i motsatt riktning. Det ligger nära till hands att söka orsakerna till detta i en alltmer accentuerad skillnad mellan Linköping som administrativt centrum och Norrköping som manufakturstad. Lönearbete och produktion av enklare konsumtionsvaror vid sidan om skråväsendet blev troligtvis viktigare försörjningskällor i Norrköping, även för hantverkaränkor. Därmed kom dessa heller inte att synliggöras i källmaterialet såsom hantverkaränkor, även om en del av dem egentligen ägnade sig åt hantverksmässig produktion. I Linköping, med en annan social och ekonomisk struktur, är det troligt att skråorganisationerna i högre grad kunde behålla sitt grepp om produktion och marknad. Därigenom kan försörjningsutrymmet inom skråhantverken ha utvidgats även för änkor, samtidigt som alternativa försörjningsarenor inte utvecklades på samma sätt som i Norrköping.

Detta väcker givetvis frågan om änkornas valmöjligheter och handlingsutrymme. Är det medvetna val mellan olika försörjningsalternativ som kommer till uttryck i källmaterialet? Frågan om huruvida änkorna behöll verkstaden och blev egna näringsidkare eller ej har varit central i forskningen. Detta är naturligtvis viktigt och betydelsefullt, men det

finns en uppenbar risk det att uppfattas som önskvärt i sig att änkorna skulle behålla verkstäderna; att detta skulle ha varit deras val om de haft full handlingsfrihet. I den enskilda änkans konkreta livssituation är det dock möjligt att andra val kunde framstå som mer tilltalande. Det är heller inte givet att de änkor som behöll verkstaden under en längre tid faktiskt hade större kontroll över sin livssituation än de som i stället behöll den under en kortare tid som led i en överbyggningsstrategi. Att förhållandevis få änkor kom att driva hantverksnäring under någon längre tid behöver inte heller betyda att verkstaden och möjligheten att behålla verkstaden i allmänhet skulle ha saknat betydelse för änkornas ekonomiska trygghet och deras försörjningsmöjligheter. Den ekonomiska resurs som verkstaden utgjorde kunde, som Lanza framhåller, sannolikt realiseras på en rad olika sätt.

Internationell forskning har ofta betonat skillnaderna mellan änkornas och mästarnas förutsättningar när det gäller arbetskraft. Änkornas handlingsmöjligheter framställs i flera fall som begränsade såtillvida att de tvingades att anställa gesäller samtidigt som de hindrades att ha lärlingar. Resultaten från denna undersökning stödjer inte fullt ut den slutsatsen. Visserligen hade änkorna i Linköping och Norrköping gesäller i något högre grad än mästarna samtidigt som det var vanligare att mästare arbetade ensamma eller med enbart lärlingar. I förhållande till det internationella forskningsläget är det dock värt att notera att mer än var fjärde aktiv hantverkaränka i Linköping och Norrköping saknade gesäll. Dessutom hade mer än hälften av änkorna lärlingar och det finns exempel som visar att en hantverkaränka mycket väl kunde få tillgång till nya lärlingar ännu långt efter makens död. När det gäller den anställda arbetskraften avviker resultaten sålunda klart från det som ofta hävdas i det internationella forskningsläget.

Innebär detta att Sverige utgör ett undantag i fråga om hantverkaränkors villkor, eller innebär det att tidigare ståndpunkter bör omprövas? För det förra talar det faktum att det svenska regelverket inte krävde gesäller eller explicit förbjöd lärlingar hos änkor. För det senare talar det förhållandet att slutsatserna i den internationella forskningen i påfallande hög grad baserar sig på normativa källor.

De änkor som ändå behöll verkstaden gjorde det sällan under mer än något eller några enstaka år. En uppföljning av de 21 änkor som finns upptagna i Kommerskollegiums årsberättelser 1750 visar att 13 av dem behöll

verkstaden under högst två år. I många fall var det troligtvis fråga om just övergångslösningar och överbrygningsstrategier i väntan på att verksamheten kunde överföras till en son, en svärson eller en ny make. Den förtvivlade änkan Catharina Frisk, i uppsatsens inledning, är också ett tydligt exempel på detta. Samtidigt visar det sig att en mindre grupp änkor stannade kvar i yrket under mycket lång tid. Sju av de aktiva änorna 1750 behöll sin hantverksrörelse under åtta år eller mer. Det saknas alltså i stort sett mellanlägen, vilket onekligen är anmärkningsvärt. Antingen var änorna verksamma under en relativt kort period eller så behöll de sin verkstad under lång tid. Detta liknar också mer resultaten av tydliga val mellan olika handlingsstrategier än spåren av slumpens skördar.

Hantverkaränkornas rätt att behålla verkstaden uppfattas gärna som en indikation på att mästararnas hustrur deltog i produktionen och därigenom lärde sig att behärska de olika tillverkningsmomenten. Samtidigt finns det också forskare som menar att det tidigt utvecklades skilda sfärer för mäns och kvinnors arbete inom skråhantverken. Det har också diskuterats i vilken utsträckning såväl mästare som hustrur och änkor snarare ledde och övervakade gesällers och lärlingars arbete än att de själva arbetade i verkstaden. Flertalet hantverkaränkor drev sannolikt aldrig någon egen verkstad, och av dem som faktiskt gjorde det var det ändå en klar majoritet som hade minst en gesäll i sitt hushåll. Dessutom tycks en stor del av de änkor som behöll verkstaden ha gjort det mer som ett led i en överbrygningsstrategi. Dessa iakttagelser antyder att delvis skilda sfärer mycket väl kan ha varit en realitet under denna period. Åtminstone blir det uppenbart att hantverkaränkornas formella rätt att behålla verkstaden inte i sig visar att hantverkarhustrur faktiskt arbetade i verkstaden.

Det faktum att få änkor behöll verkstaden under någon längre tid skulle lätt kunna leda till slutsatsen att änkers handlingsutrymme var starkt begränsat. Dock finns det skäl till mer nyanserade slutsatser. I själva verket finns det många tecken på att änkor gjorde tydliga val och handlade efter medvetna försörjningsstrategier. I detta avseende var hantverkaränkorna sannolikt mer privilegierade och mindre kringskurna än det först kan tyckas. Undersökningen leder också till slutsatsen att hantverkarhushållens sammansättning måste analyseras i ett vidare perspektiv än som vanligen varit fallet. Ett av änkehushållen i studien har kunnat följas under mer än 20 år och det visar sig att hushållets

kontinuitet i hög grad upprätthölls av kvinnor (änkan själv, hennes ena dotter och ett flertal pigor). Bland gesäller, lärlingar och drängar var omsättningen däremot påfallande stor. Detta är en viktig observation som indikerar att döttrars och pigors roll i hantverkarhushållen förtjänar större uppmärksamhet, inte bara i studiet av änkor och deras verkstäder.

Privileged or restricted? Craftsmen's widows in Linköping and Norrköping (Sweden) 1750–1800

Many craft guilds in Medieval and Early Modern Europe allowed widows to keep their husband's workshop. It has been debated if craftsmen's widows were a privileged group with a relatively favored position or if the craft guild in fact placed restrictions on them and hindered widows from running independent businesses. This study of craftsmen's widows in two Swedish provincial towns (Linköping and Norrköping), 1750–1800, demonstrates that only a minority (12–36 %) of the craftsmen's widows continued to run a workshop and that not more than 1–11 % of the workshops belonged to widows.

International research has often emphasized that widows were obliged to hire journeymen but forbidden from having apprentices. This study reaches a different result. It is true that it was more common for widows than for masters to hire a journeyman, but three out of ten widows in 1750 had no journeyman while as many as six out of ten widows had an apprentice in their workshop. In fact, it was almost as common for widows as for the masters to have an apprentice.

An important question is whether widows kept their workshops only for a limited time or if they ran their businesses on a more long-term basis. A cohort of 21 widows with workshops in 1750 has been analyzed to answer this. Within two years, 13 of them had abandoned their independent craft business. In many of these cases the workshop had been transferred to a son, a new husband or a son in law. The other eight widows, on the other hand, retained their business for at least five years. Four of them even continued in business over ten years. These results show that it is difficult to generalize about craftsmen's widows and their prospects: They also indicate that there were distinctive alternatives of action for widows to choose between. Keeping the workshop was one option, but this was not necessarily the best option for everyone.